

УДК 81'367.635

ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВТОРИННИХ ЧАСТОК

Людмила ГЛЄБОВА (Кропивницький)

У статті розглянуто питання функціонування часток на рівні комунікативного синтаксису в виразненні актуального членування речення та у якості засобів вираження ствердження, заперечення, питання і бажання.

Ключові слова: *вторинні частки, комунікативний синтаксис, актуальне членування висловлення, стверджувальне і заперечне значення, констатуюча модальність, питальна модальність, бажальна модальність.*

The functioning of particles at the communicative syntax level in expressiveness actual division sentence and as means expression of the assertions, denial, question and desire considered in this article.

Keywords: *secondary particles, communicative syntax, actual division sentence, affirmative and negative values, the decisive modality, question modality, desire modality.*

Вивчення синтаксису передбачає аналіз мовної підсистеми, включаючи також комунікативний рівень її функціонування. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлюються у працях В. Белошапкової, І. Вихованця, К. Городенської, Т. Ніколаєвої, В. Петрянкіної.

Останнім часом у зв'язку з розвитком теорії актуального членування, що має безпосередній вихід у комунікативний синтаксис, висунуто ідею про комунікативну функцію часток [1, 311]. Зазначимо, що термін „комунікативний” тут вжито не у найбільш широкому значенні, де його семантика адекватна значенню в терміні „комунікативна функція”. Адже практично усі мовні одиниці володіють здатністю служити засобами комунікації. Частковим, але надзвичайно важливим проявом цього плану є актуальне членування речення [7, 15]. Проте обмежувати комунікативну

функцію часток лише функцією виділення теми і реми не можна. Виразне комунікативне призначення і тих часток, які беруть участь у створенні відповідного комунікативного типу речення за метою висловлювання – розповідних, питальних, окличних та спонукальних [1, 312].

Комунікативний бік вивчення часток зосереджує в собі два аспекти: їх роль в увиразненні теми та реми і специфічну функцію партикул як засобів створення різних комунікативних типів речень за метою висловлення та інтонаційним забарвленням. Звідси комунікативна функція часток є класифікаційною функцією, що об'єднує їх в єдиний клас аналітичних синтаксичних морфем [1, 312].

В українській мовознавчій традиції утвердилася думка про значимість часток у виділенні теми та реми. На рівні комунікативного синтаксису – для вираження актуального членування речення – вживаються частки, що виділяють і підкреслюють тему або рему [4, 28]. Засобами виділення теми та реми виступають інтонація, позиція (порядок слів). Важлива роль у цьому аспекті належить і часткам [16, 160]. Одну з найгрунтовніших класифікацій засобів вираження актуального членування речення в українському мовознавстві запропонував І. Вихованець [3, 152 – 154]. Він відносить частки до синтаксичних засобів виділення теми чи реми.

Незважаючи на визнання значимості часток на рівні темо-ремного поділу, в українському мовознавстві не знаходимо спеціальних досліджень, присвячених функціям часток у висловленні, особливо під час його актуального членування. Здебільшого згадані питання спорадично висвітлюються у загальнотеоретичних працях [1, 315 – 317; 3, 153; 13, 151 – 152].

Більшість дослідників визнають, що частки здатні служити додатковим засобом актуального членування, проте існують і протилежні погляди на функціональну природу партикул. Твердження про незалежність актуального членування висловлення від наявності в його структурі часток представлене у роботах Т. Ніколаєвої. Такої ж думки дотримується І. Вардуль [2, 242]. Одним із доказів нечіткої вираженості функцій часток в увиразненні теми і реми

Т. Ніколаєва вважає здатність партикул (**і**, **навіть** т. ін.) виділяти в одних випадках контекстуального оточення та інтонаційного акцентування і позиції в реченні тему, а в інших – рему [10, 79]. На нашу думку, здатність деяких часток виразнювати в одних випадках тему, в інших – рему жодним чином не слід вважати запереченням їх здатності виконувати функцію допоміжного засобу вираження актуального членування речень. До того ж в одній із цих двох функцій певна частка вживається частіше, тому й роль цю для неї можемо трактувати як типову. Варто враховувати, що частка – лише один із засобів вираження такого членування. До того ж висловлення, де партикула виділяє певний компонент, мають, безумовно, додатковий семантичний відтінок. Таким чином підвищується комунікативна значимість компонента, що виокремлюється за допомогою цієї частки, акцентується на ньому як на новому, важливому, чи підкреслюється важливість даності, відомості певного факту дійсності. Природно, що частка, як і кожна мовна одиниця, не є односпрямованою, тому при глибокому аналізі трактувати її як одиницю, значиму виключно в межах комунікативності, було б перебільшенням; наявність інших функцій у партикул не є запереченням її комунікативної або супрасинтаксичної значимості.

Розглядаючи актуалізаційні функції українських часток, слід зазначити, що активність на рівні комунікативного синтаксису виявляють вторинні похідні трансформанти. Цей аспект, зумовлений збереженням та трансформацією в них лексичних значень одиниць твірних частин мови, і послужив передумовою для їх широкого функціонування як засобів вираження темо-ремного поділу.

Так І. Вихованець вважає, що „тема звичайно виділяється частками **а** і **же (ж)**” [4, 28]. Частку **а**, слідом за О. Кушлик, доречно віднести до відсполучникових похідних [7, 176]. Виходячи зі сказаного, можна з певністю зазначити, що досить часто у функції засобу виділення теми в непитальних реченнях у сучасній українській мові вживається частка **а**, напр.: *А вона/ – зирк, та за мною* (О. Довженко); *А я/ вмиваю руки* (І. Костецький); *А він/, посміхнувшись, виходить в луг* (Б. Олійник). У функції виразнювача теми частка **а** найчастіше сполучається з іменем чи його еквівалентом.

Питальні речення із темовидільною часткою **а** також активно функціонують у сучасній українській мові, напр.: *А Десна/ не висохне, тату?* (О. Довженко); *А ти/ якого згубила?* (Д. Гуменна).

Функцію виділення теми можуть виконувати і ремовидільні частки. Комунікативну функцію виділення реми виконують насамперед частки **тільки, лише, навіть, і, хоч, саме, краще, же** та інші [16, 160]. Приблизно такий же перелік ремовидільних часток знаходимо і в працях інших дослідників, серед яких і І. Вихованець [4, 28]. Комунікативну функцію виділення реми виконують переважно частки **тільки, лише, лиш, навіть, хоч, хоч би, саме, якраз, і, й, таки, же, ж** та ін [16, 316]. Слід погодитися із трактуванням ремовидільної ролі названих часток але також зазначимо, що ці одиниця можуть вживатися в сучасній українській мові і в ролі темовидільних, напр.: *Лише рябок/, засвистівши, пролетів з однієї височенної кедри на іншу...* (І. Багрянний); *Лише дві кулі/ вгрузли ціляком зліва* (І. Багрянний); *Та хоч скрізь сон/ подивлюся На ту Україну...* (Т. Шевченко). Проте більш типовою для них є функція увиразнення реми, напр.: *Спитав Яким/ – чи хоч перевірка та скоро вже* (А. Головка); *Та ви б/ хоч трохи розказали нам про ту бабу Лукію* (А. Головка); *А згадаймо! Може, серце/ хоч трохи спочине* (Т. Шевченко); *Але вони/ хоч назад вертаються* (У. Самчук); *Так не ходить жоден експрес, так ходить/ лише цей етап* (І. Багрянний); *А там було/ лише кілька слів...* (Д. Гуменна).

Похідні частки мають різну активність у процесі виділення реми. Одні з них становлять собою ядро ремовидільних партикул, зокрема **тільки, саме, якраз, і**. Частки, прикріплені у висловленні до дієслова, є одиницями з обмеженими можливостями у функціонуванні та валентності. Їх роль в увиразненні реми можна назвати факультативною. До таких належать відприслівникові похідні **трохи не, мало не**.

Парадигматика речення багатовимірною. Вона охоплює видозміни речення і в плані видо-часової трансформації, і в плані варіювання його модальності, і в змінах з погляду його емоційного навантаження, і в плані мети висловлення, і з позиції його актуального членування. І майже в кожному з цих аспектів можна

спостерігати активну роль часток як засобів маркування різних варіантів і варіацій речень [9, 17]. Дослідники також зазначають, що в сучасній українській мові існує широка система засобів передачі ставлення мовця до змісту висловлювання або модальності у широкому розумінні цього терміна. Серед лексичних засобів чільне місце посідають частки, тому що саме вони найбільш лаконічно передають найтонші смислові відтінки. У реченні частки створюють ефект присутності особи мовця, несуть певну інформацію про нього, оскільки виражають подану ним емоційну та раціональну оцінку твердження [5, 23]. Виділяють декілька типів модальності – розповідну, питальну і т. д. [14, 123 – 137], і очевидно, що „у створенні комунікативних типів речення беруть участь відповідні частки й інтонація” [1, 312 – 313]. До того ж, на нашу думку, функціонування часток як елементів вираження модальності реалізується у двох планах – об’єктивному та суб’єктивному. Частка є значимою як у процесі вираження емоційно-експресивних відтінків у складі речення, так і в формуванні комунікативних типів речень за метою висловлювання.

Вторинні частки здатні виражати семантику ствердження та заперечення. Констатуючу модальність створюють саме стверджувальні частки, до складу яких зараховують більше лексем, ніж загальноновизнано. Так, К. Симонова вважає, що частка **так** як основний виразник стверджувальної думки, має такі відповідники: **ага, еге (е), угу, атож (ато), авжеж, аякже**. Серед стверджувальних значною варіативністю відзначаються так звані погоджувальні частки, функцію яких виконують лексеми, що належать до інших лексико-граматичних класів (**добре, гаразд**) та частки інших груп: **нехай (хай), ну-ну** тощо [11, 18 – 19]. У формуванні стверджувального значення речення беруть участь вторинні частки **так, еге, ага, угу, атож (ато), авжеж, аякже, нехай (хай), ну (ну-ну), ає, да, так-то (воно) так, хіба так, а то, та воно так, то-то ж бо й, та як же, ну то й хай**, напр.: *Так, так, государине моя!* (М. Кропивницький); *Ага! – знову хором* (Остап Вишня); *Ага! Це не в моїй компетенції...* (Остап Вишня); *Ага! То ви б так і казали!* (Остап Вишня); *Еге! І я*

так кажу, достойтно так! (М. Кропивницький); *Еге...* спізналися (М. Кропивницький); – *Атож*, – відказав лелека (П. Панч); *Аякже*, вже третій рік (М. Кропивницький); *І ви теж... бачили океан? А то*. Ураган нас мало не потопив (О. Гончар); *Був „салон” для худоби, тепер для нас? А то* (О. Гончар); *Існує щось набагато вище цього. Ає. Може, тому й тривоги?* (О. Гончар). Усі вони в плані діакронії є вторинними, на синхронному ж рівні похідними деякі з них можна вважати лише умовно. Деякі слова прислівникового походження, що виконують функції стверджувальних часток (**точно, так точно, звичайно, запевне** та ін.) ще певною мірою зберігають своє вихідне лексичне значення, тому дослідники зараховують їх то до прислівників, то до модальних слів, то до часток. Межу, що їх розділяє, іноді визначають ситуативно, враховуючи семантичне навантаження інших компонентів висловлення, характер контексту, інтонаційне оформлення тощо [11, 22]. До названих доречно зарахувати ще й лексему **справді**. Таким чином, склад та межі групи часток, що функціонують як засоби вираження ствердження, з урахуванням наведених міркувань кількісно розширюється. Семантика незгоди, заперечення виражається за участі часток **так би (оце) й, так де, о ні, ба ні ж, та ні, от і ні, а то (ж) ні, а то (хіба) ні, а не, та вже ж не, і не, де ж, та де ж, де там, та де там, де ж пак, де вже, як то, але ж хіба, або, от ще, хіба ж то, та чи, і вже**, напр.: *Так би я тебе й послухала! І не проси, і не говори мені: нічого не хочу слухати!* (М. Кропивницький); *Так би я тобі й сказала!* (М. Кропивницький); *Та де там прийшов!* (Розм.); *Де ж я того годен?* (Ю. Федькович); *Але ж хіба я перед ним винувата?* (О. Гончар); *Ба ні ж!* (М. Кропивницький); *Та ні!* (М. Кропивницький); *Та не діждеш же ти цього!* (М. Кропивницький). Аналізуючи вираження частками ствердження та заперечення, важливо враховувати також здатність вторинних часток виступати засобами емоційного вираження згоди чи незгоди.

Лексичний склад питальних часток досить численний (**чи, хіба, невже, га, а, як, що, що за**) [6, 85]. У функції питальних за певних лексико-граматичних умов і ситуації мовлення може використовуватися широке коло часток інших розрядів, а також слів інших частин мови. Про це, зокрема, свідчить і наведений

вище перелік часток: майже всі вони не є виключно питальними. Пор.: *Так! Так? А, це ви! Хто це прийшов? Га? Хіба тільки він цього не знає. Хіба він цього не знає? Що ви! Що, спізналися? Як добре! А він як закричить! Як? Ви цього не знаєте?* [6, 85].

У питальних реченнях мовець ставить за мету запитати про щось, спонукаючи тим самим співбесідника до відповіді. Комунікативне завдання спитати про щось реалізують питальні частки **чи, хіба, невже**, а також частки відсполучникового походження **і (й), а, або** з питальною інтонацією. В усному розмовному мовленні вживаються ще питальні частки **га, ну** [1, 314].

Переважна більшість питальних часток української мови є вторинними похідними одиницями чи становлять функціональні омоніми до відповідних однозвучних сполучників, прислівників, вигуків, напр.: *А чи вийдеш?* (А. Свидницький); *Чи татко дома?* (А. Свидницький); *Чи не маєш, серце, що смашненького з'їсти?* (А. Свидницький); *Чи то ж правда, мій Боже?* (М. Вороний); *Та чи ж сонце розлюблюють квіти?* (М. Вороний); *Хіба я не розказував вам, як був дома на Різдво?* (А. Свидницький); *Петре, а Петре! –Га?* (Б. Грінченко); *А то ж як? – кажуть, стоячи козирем, міщане* (П. Куліш); *Ану-ну, що там буде?* (Г. Квітка-Основ'яненко); *А як ти, Славку, відтвориєш складання цього культу?* (Д. Гуменна); *А що ж ті менші?* (В. Барка).

За специфікою вираження питальної модальності ці частки розподіляємо на дві групи. Одиниці першої групи служать для вираження власне питальності (**чи, хіба, невже**). Інші ж лексеми кваліфікуються як питальні з певними застереженнями, адже вони лише увиразнюють питання, надаючи йому різних емоційно-експресивних відтінків. До цієї групи емоційно-експресивних часток належать **що за, чи що, чи як, а чи, як же, чи ж, чи не, чи то ж, та чи ж, та чи, хіба ж, а хіба ж, та хіба ж, а хіба, та хіба, а то ж, а ж (же), або ж (же), а що (ж), та й що, що ж, що ж його, що ж воно, що то (це) за, і хіба, та й, та як же, і не, і таки, а то ж як**.

У бажальних, або оптативних, реченнях, як відомо, повідомляють про бажання мовця встановити відповідність між змістом речення і реальністю. У

формуванні цього комунікативного типу речень беруть безпосередню участь частки [14, 125 – 127]. Для вираження бажальної модальності у мові є засоби, до яких дослідники включають і незалежні речення з формою умовного способу чи інфінітива, які вводяться частками **хоч би, ось би, якби, тільки б, лиш би, хай би, нехай би** [15, 174]. Дослідження функціонування похідних часток як засобів вираження бажальної модальності дає підстави стверджувати наявність у лексем цієї групи неоднакових функціональних можливостей при формуванні бажального модального плану речення. До одиниць першого рівня вираження бажальності належать лексеми, у структурі яких є компонент **б (би): якби, щоб(и), коб(и), аби**, напр.: *От якби продати!* (П. Мирний); *Якби вони тут загаялись!* (Б. Грінченко); *Коби хоч він був тут, усе було б інакше!* (О. Кобилянська); *І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом...* (О. Довженко); *І щоб три дні дзвонили в усі дзвони з приводу народження нашої державності* (О. Довженко); *А як один? Аби вовк! Страшно і одного...* (С. Руданський); *Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші* (І. Карпенко-Карий). Вважаємо, що саме цей елемент і є підґрунтям їх функціонування як засобу вираження бажальності. Інші частки, що служать для формування оптативності, називаємо умовно одиницями модифікаційно-супровідного рівня. Серед них частки **а, хоч, хоча, ось, от, то, тільки, тільки, коли, хай, нехай, най, лише, лиш, лишень, бодай**. Кількісно досить значною є група складених часток, які виражають бажальність. До таких належать похідні одиниці, утворені шляхом партикуляції слів різних частин мови: **а хоч би, хоч би, хоча б, хоч нехай, хоч же б, ось би, лиш би, лише нехай, лиш (е) аби, лишень аби, хай би, хай хоч, нехай би, нехай би й, нехай лиш, нехай лишень, нехай же, най би, най би лиш (е), коли б, коли б тільки, коли б тільки, коли б хоч, коби хоч, коби лише, от якби, якби ж то, якби хоч, якби тільки, якби тільки, аби тільки, аби тільки**.

Отже, вивчення функціонування часток на рівні комунікативного синтаксису у функції додаткового засобу актуального членування речення-висловлення є новим малорозробленим напрямком у сучасному українському мовознавстві. Дослідницька

думка коливається з цього приводу від погляду на частки як одиниці, значимі на рівні комунікативного синтаксису, до майже повного заперечення їх (часток) синтаксичного функціонування.

У полі нашої уваги перебували також речення розповідної, питальної та бажальної модальності. Проте такий вибір зовсім не означає, що у формуванні модальності інших типів речень за метою висловлення частки загалом і вторинні частки зокрема участі не беруть. Навпаки: частка є важливим засобом формування модальності і в інших типах речень, наприклад, у спонукальних. Частки також активно функціонують в окличних реченнях (класифікація за інтонаційним забарвленням). На наше переконання, інші аспекти функціонування часток у структурі речення ще потребуватимуть більш докладного вивчення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис). – М.: Наука, 1977. – 351 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Гальона Н.П. Функції модальних часток // Дивослово. – 1990. – № 11. – С. 24 – 28.
6. Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках. – Минск: Изд. БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 160 с.
7. Кушлик О.П. Омонимия незмінних класів слів: Дис. ... канд. філол. наук. – Дрогобич, 2000. – 223 с.
8. Леденев Ю.И. Классификация неполнозначных слов по функционально-синтаксическому основанию// Неполнозначные слова. – Вып. 3 – Ставрополь: Изд-во „Ставропольская правда”, 1978. – С. 3 – 22.

9. Леденев Ю.И. Неоднозначные слова как средства оформления синтаксических конструкций, связей и отношений // Неоднозначные слова как средства оформления в синтаксисе: Межвузовский сборник научных трудов. – Ставрополь: СГПИ, 1988. – С. 3 – 20.
10. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании: На материале славянских языков. – М.: Наука, 1985. – 169 с.
11. Симонова К.С. Функції стверджувальних часток в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 3. – С. 52 – 57.
12. Скиба Ю.Г. Семантика и функции частицы как служебного слова. Курс лекций для студентов-филологов. – Черновцы, 1969. – Кн. 3. – 59 с.
13. Современный русский язык: Учеб. для филолог. спец. ун-тов / В.А. Белошапкова, Е.А. Брызгунова, Е.А. Земская и др.; Под ред. В.А.Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк, 1989. – 800 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
15. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Ленингр. отделение изд-во «Наука», 1990. – 264 с.
16. Харченко С.В. Семантико-синтаксична і комунікативна структура речень спонукальної модальності. Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 207 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Глєбова Людмила Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Кіровоградського національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: питання функціонування частин мови.